

EESTI KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

Paul Laan 90

Et sellise nimega asutus nagu Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut on olnud olemas Stockholmis, tuleb kindlasti nii mõnelegi üllatusena. Nime põhjal pole raske arvata, et instituut tegeles eesti keele ja kirjandusega, aga vaid vähesed on oletatavasti kursis sellega, millega selle nime all Läänemere teisel kaldal tegeldi ja kes selle tegevuse taga seisis.

Teise maailmasõja ajal Rootsi põgenenud eestlaste hulgas leidis mitme eriala teadlasi, kes varsti pärast põgenikelaagritest vabanemist, veebruaris 1945 olid Stockholmis ellu kutsunud ühenduse nimega Eesti Teaduslik Selts Rootsis. Sellele lisandus sama aasta kevadtalvel taastatud Eesti Akadeemiliste Naiste Ühing, kuna selle tegevuse olid nõukogude okupatsioonivõimud 1940. aastal kodumaal ära keelanud. Ehkki pagulaste hulgas leidis paarkümmend keele- ja kirjandusteadlast, ei olnud aga spetsiifiliselt eesti keelele ja kirjandusele keskenduvat ühendust. Stockholmi erakõrgkooli (nüüdse riikliku ülikooli) juures oli küll 1938. aasta septembri alguses loodud eesti keele õppejõu koht,¹ kuid eesti keele õpe oli Teise maailmasõja ajal soikunud ja lektor lahkus aas-

¹ Stockholmi kõrgkooli esimene eesti keele lektor oli Menda Jansson (snd Ehrenberg; 1904–1994). Ta oli sünnilt eestlane, lõpetas 1931 Tartu Ülikooli slaavi filoloogina, abiellus 1935. aastal rootsi raamatukoguhoidja ja kultuuriloolase Sam Owen Janssoniga (1906–1985) ning kolis Rootsi. Esimesele eesti keele kursusele registreeriti kümme-kond osavõtjat (Uus Eesti 5. XI 1938), mida olusid arvestades tuleb pidada üsna suureks arvuks, eriti kuna erakõrgkooli tundidest osavõtt oli tasuline.

tal 1946 oma kohalt. See täideti uuesti alles mitu aastat hiljem, mil uueks eesti keele lektoriks nimetati Henno Harald Jänes.² Võrus 1905. aastal sündinud, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna 1929. aastal lõpetanud ja enne sõda Eestis koolimehena tegutsenud Jänes oli 1950. aastal kaitsnud Uppsala ülikoolis litsentsiaadikraadi soome-ugri keelte alal saksakeelse väitekirjaga, mis käsitles saami (lapi) keele isikuliiteid.³ Uue eesti keele lektorina luges Jänes alates veebruarist 1951 igal semestril eesti keeleõpetuse kursust, välja arvatud õppeaastal 1953/54, mil ta oli õppetööst vabastatud.⁴

Henno Jänese algatusel asutati 12. septembril 1959 Stockholmis Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, mis oma põhikirja kohaselt pidi edendama eesti keele ja kirjanduse uurimist ja levitamist. Esimeheks valiti Johannes Aavik, abiesimeheks Henno Jänes ja sekretäriks Paul Laan.⁵ Esimehe auväärset iga arvestades (Aaviku sünniaasta on 1880)

² R. Raag, Neli algust, aga ei ühtegi otsa. Eesti keele ülikooliõpe Rootsis. – Eesti keel ja kultuur maailmas. 13.–15. august 2000, Tartu. Ettekanded. Tartu, 2002, lk 61–62.

³ J. Aavik, Henno Jänes 60-aastane. – Välis-Eesti 23. XII 1965; J. Ungerson, Henno H. Jänes *in memoriam*. – Teataja 15. VIII 1970.

⁴ R. Raag, Neli algust, aga ei ühtegi otsa, lk 62.

⁵ P. Laan, Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut. Selle asutamisest, eesmärkidest ja tegevusest. – Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi aastaraamat I. Kirjanduslikke, keelelisi ja kultuuriloolisi ülevaateid ja uurimusi. Stockholm, 1973, lk 379.

pole ehk liiga julge oletada, et instituudi tegeliku töö korraldamine lasus teiste juhatuse liikmete, eelkõige abiesimehe ja sekretäri õul.

Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi asutamise üks olulisemaid tagamõtteid oli soov siduda instituut Stockholmi kõrgkooliga, nii nagu juba sõjaeelsest ajast oli olnud kõrgkooliga seotud näiteks Ungari instituut (see likvideeriti 1983. aastal). Sel teel loodeti kindlustada eesti keele õpetuse positsioon. Stockholmi kõrgkoolil seisis ees pöörde-line sündmus: 1. juulist 1960 muudeti senine erakõrgkool riiklikuks ülikooliks. Polnud võimalik ette arvata, milliseid tagajärgi see ümberkorraldus eesti keele lektoraadi seisundile kaasa võis tuua. Igatahes on Eesti Keele ja Kirjanduse Instituuti ikka suhtunud kui Stockholmi ülikooli allüksusesse⁶, kuigi kõrgkooli struktuuri, erinevaid allüksusi, isikkoosseisu ja õppetöö korraldust kajastavad matriklid ja kataloogid instituudi sellist seisundit ei kinnita⁷. Järelikult oli Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi tegelik seisund ebamäärane. Instituudi abiesimees Henno Jänes püsis aga Stockholmi ülikoolis eesti keele lektori kohal oma surmani 1970. Nagu Stockholmi ülikooli kataloogidest selgub, luges Jänes 1960. aastatel endiselt igal semestril eesti keelt algajatele ning mõnel semestril lisaks veel eesti keele ja kirjanduse kursust, mis usutavasti oli mõeldud eestlastele ja seega eestikeelne.

Pärast Henno Jänese surma ei täidetud enam eesti keele lektoraadi kohta ja ka ülikooli kataloog ei kajasta järgnevatel aastatel eesti keele õpetuse ega eesti keele õppejõu olemasolu. Tekkinud tühi-

kut Stockholmi eesti keele õppes püüdis nii-öelda keeltekooli liinis ja õhtukur-suste abil elus hoida Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, mille etteotsa valiti 1. novembril 1972 Valter Tauli; instituudi senine nimeline esimees Johannes Aavik nimetati siis auesimeheks.⁸ Tauli elas aga Uppsalas, luges Uppsala ülikoolis eesti keelt ja oli teadustööga hõivatud ega hakanud ise Stockholmis eesti keele loenguid pidama. Ta usaldas selle üles-ande teistele, kirjandusteadlasele Helmi Ellerile (1902–1998), kes oli 1930. aastal lõpetanud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna eesti keele, eesti ja üldise kirjanduse, rahvaluule ja inglise filoloogia erialal,⁹ ja Stockholmi ülikooli kirjandusteadlasest vilistlasele Paul Laanele. Laan oli Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi asutamisest saadik olnud selle sekretär ja sai nn riikliku arhiivitöö korras ülikooli soome keele õppetooli juures töökoha. Peamiselt Laane õul lasuski 1970. aastast eesti keele õpetuse kohustus Stockholmis. Õppetöö tasustati ülikooli poolt tunnitöö alusel ning jätkus Laane pensionile siirdumiseni 1994. aastal.¹⁰ Aastatel 1974–1977, pärast Valter Tauli pensioneerumist, andis Laan eesti keele tunde ka Uppsala ülikoolis. Lisaks kutsuti teda ikka ja jälle eesti keelt ja kirjandust lugema rootsieesti organisatsioonide korraldatud pedagoogide, noorsoo ja noorsootegelaste kursustel. Pärast instituudi järjekorras teise juhataja Valter Tauli surma 1986. aastal sai Paul Laanest Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi juhataja. Seda ametit pidas ta 1993. aastani, mil Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut muudeti sihtasutuseks, ning jätkas sihtasutuse esimehena kuni selle tegevuse lõpetamiseni aastal 2017.

⁶ Vt näiteks P. Laan, Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut; A. Valmas, Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000, II. Raamatukataloog. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2003, lk 28.

⁷ A. Hellstrand, Stockholms högskolas matrikel 1951–1960. Stockholm: Stockholms universitet, 1987; Stockholms universitet. Katalog. Stockholm: Stockholms universitet (aastakäigud 1960–1976).

⁸ P. Laan, Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 379.

⁹ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, matrikli nr 5962, ra.ee (19. VI 2018); VEPER, Väliseesti isikulooline andmebaas, isik.tlulib.ee (19. VI 2018).

¹⁰ R. Raag, Neli algust, aga ei ühtegi otsa, lk 63.

Peale Henno Jänese, Valter Tauli, Paul Laane ja Helmi Elleri olid Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudiga eri aegadel seotud veel mitmed rootsieesti keele-, kirjandus- ja haridusinimesed, näiteks paguluse eesti koolide suur organisaator Herman Rajamaa (a-ni 1935 Klein; 1902–1987), botaanik ja haridustegelane Johan Ungerson (1910–1991), riigiteadlane Johan Haabma (1925–2009), keemik Reino Sepp (1926–1992), kes avaldas muu hulgas esimese eesti slängi sõnastiku, mis ilmus kultuuriajakirjas *Mana* nr 30 (1966) ja nr 34 (1968; valminud kolmandat osa ei avaldatud), ning muusik ja foneetik Diana Krull (1930–2013).

Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi, eriti selle asutaja ja kauaaegse abiesimehe Henno Jänese visa tegevust jäävad meenutama tema arvukad eesti keele õpikud ja grammatikad, näiteks „Meie emakeel” I–III ja „Eesti keele grammatika”, mille erinevaid trükke kasutati aastakümneid mitte ainult eesti koolides Rootsis, vaid kõikjal Läänes, kus tegutsesid eesti koolid ning mille väljaandjaks oli enamasti Rootsi-Eesti Õpperaamatufond. Oma nime all avaldas Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut kaheksateist numbrit toimetisi, sealhulgas Henno Jänese toimetatud kaheksaosalist sarja „Kirjanduslikke ülevaateid” (1963–1970), milles muu hulgas avaldati noorsootegelaste ja pedagoogide kursustel peetud ettekandeid, ning „Eesti keele harjutustik” ja „Uute ja vähem tuntud sõnade sõnastik” (mõlemad 1968). Valter Tauli juhatajaks olemise ajal ilmusid instituudi toimetistena „Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi aastaraamat” I (1973), Aaviku „Keeleuuenduse äärmiste võimaluste” uustrükk (1974) ning Tauli enda „Johannes Aaviku keeleuuendus: kriitiline ülevaade” (1982) ja „Keele korraldamisest ja normimisest” (1983), mis mõlemad olid varem ilmunud artiklitena Bernard Kangro toimetatud ajakirjas *Tulimuld*. Omaette saavutus oli kunstiteadlaste Rudolf Parise (1896–1973) ja Eevi Endi (1916–1993)

koostatud „Kunsti leksikoni” avaldamine aastal 1986. Sõnaraamatus on maali, skulptuuri, graafika, arhitektuuri ja tarbekunsti terminid eesti, inglise, prantsuse, saksa ja rootsi keeles eestikeelsete seletustega. Teadaolevalt jäi see väärikas teos Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi viimaseks avaldatud trükiseks, kuigi see oli osa suuremast ettevõtmisest. Nimelt koguti materjali universaalse terminoloogilise sõnaraamatu väljaandmiseks, kuid eeltöödest kaugemale ei jõutud. See viimane ülesanne käis pagulastingimustes lihtsalt üle jõu.¹¹ Siiski tuleb hinnata seda suurt tööd, mida aastakümnete jooksul eesti keele ja kirjanduse edendamiseks jõuti ja suudeti teha.

Nagu eelnevast ilmneb, oli Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi keskseid tegelasi selle asutamisest saadik siiski Paul Laan. See annab põhjuse peatuda tema elulool, seda enam, et temast teatakse Eestis teenimatult vähe¹² ja et ta hiljuti jõudis oma elu auväärse verstapostini. Ta sündis Narvas 28. augustil 1928 tolliametniku Hugo Leonhard Kirschmanni ja tema abikaasa Ida Keeseri esimese lapsena. Isa ameti tõttu kolis pere 1930 Paldiskisse, kus 1935. aastal pärast pikka kõhklemist anti ühiskondlikule survele järele ja võeti perekonnanimeks Laan; see oli isapoolse vanaema sünninimi. Kuni poja koolimine kuni räägiti peres vene keelt, sest ema oli üles kasvanud Moskvas.¹³ Kevadtalvel 1939 kolis pere Haapsallu, kus Paul lõpetas algkooli ja õppis 1942. aastast Läänemaa Ühisgümnaasiumis, kuni ema kahe

¹¹ A. Valmas, *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000*, I. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaulikool, 2003, lk 79; A. Valmas, *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000*, II, lk 28–29.

¹² H. Vihma, Aaviku seltsi auliige *fil. lic.* Paul Laan. – Artikleid ja arhivaale II. (Keeleuuenduse kirjastik B3.) Koost ja toim H. Vihma. Tallinn: Johannes Aaviku Selts, 1999, lk 223–224.

¹³ P. Laan, *Minu Eestist põgenemise lugu I*. – Eesti Päevaleht (Stockholm) 7. VIII 1998.

pojaga 1944. aasta augustikuu lõpus – samal päeval, mil Paul sai 16-aastaseks – põgenes väikeses paadis üle mere Roots, kuhu läbi tormi ja vihasaju saabuti järgmise päeva õhtul. Isa jõudis perele järele ligi kuu aega hiljem.¹⁴ Algul elati Lõuna-Rootsis Mölles, 1946. aastast sai alaliseks elukohaks Stockholmi linnaosa Hägersten, kuhu oli elama asunud päris palju eesti põgenikeperesid.

Nii nagu paljudel teistelgi haridusjanulistel eesti pagulasnoortel tuli Paul Laanel koolitee jätkamiseks teenida raha. Selleks töötas ta maalrisellina ja reisibüroo jooksupoisina. Õhtuti õppis ta eesti gümnaasiuminoortele korraldatud kursustel, millest kasvas välja Stockholmi Eesti Gümnaasium ehk Jänese kool, nagu seda asutaja Henno Jänese järgi naljatamisi nimetati. Selle kolmanda lennu lõpetas Paul Laan 1948. aasta 21. detsembril.¹⁵ Aasta töötas ta kindlustusseltsis Trygg, enne kui ta 1950. aastal astus Stockholmi kõrgkooli. Pärast selle lõpetamist 1955 järgnes täiendusõpe arhiivinduse ja raamatukogunduse alal, mis võimaldas tal töötada mitte ainult Rootsi gümnaasiumide saksa keele õpetajana, vaid ka teadusraamatukogudes, kuni talle määrati nelja-aastane stipendium litsentsiaaditöö lõpetamiseks. Väitekiri käsitles rootsi luuletaja, esseisti ja näidendite autori Bertil Malmbergi luulekogu „Dikter vid gränsen” (e k „Värsid piiril”) allakäigumotiivi saksa ideetausta. Litsentsiaaditöö esitas Paul Laan kevadsemestril 1963¹⁶ Stockholmi ülikoolis. Aastatel

¹⁴ P. Laan, Minu Eestist põgenemise lugu II. – Eesti Päevaleht (Stockholm) 14. VIII 1998.

¹⁵ Sütevak: noortealbum. Toim E. Kuntsel, V. Palusaar, H. Leemets, A. Ausmaa, R. Kall, R. Asu, H. Mängel, R. Lugus, I. Meerits, H. Eller, V. Muld. [Stockholm:] Stokholmi Eesti Gümnaasium, 1950, lk 197, 201. Lk-l 72–74 on avaldatud kolm Paul Laane luuletust.

¹⁶ Rootsi teadusraamatukogude käsikirjade ja isikuarhiivide andmebaas Ediffah, ediffah.org (19. VI 2018). Teistel andmetel omandas Laan litsentsiaadikraadi 1966.

1961–1970 töötas ta ka Stockholmi Eesti Gümnaasiumi eesti ja saksa keele õpetajana.

Paul Laan on olnud tihedalt seotud eesti hariduseluga Rootsis. Nii kuulus ta näiteks Stockholmi Eesti Gümnaasiumi kuratooriumisse, mis juhtis õppeasutuse majandust, ning Eesti Õpetajate Keskuhingu ja Eesti Gümnaasiumiõpetajate Ühingu juhatusse. Ta oli tegev Eesti Teaduslikus Seltsis Rootsis ja sellest välja kasvanud Eesti Teaduslikus Instituudis, ta toimetas Eesti Õpetajate Keskuhingu häälekandjat Bülletään ning Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetisi, oli kultuuriajakirja Mana toimetuse sekretär aastatel 1959–1964, seejärel aastani 1992 toimetuskolleegiumi liige. Veel jätkus Paul Laanel aega kirjutada arvustusi ja keelealaseid artikleid, samuti luuletusi ja aforisme. Neist koostatud kogu ilmus 1972. aastal pealkirja all „Möttelend”. 1975 sai Paul Laanest Välismaise Eesti Kirjanike Liidu liige.

Ajapikku võttis malbe oleku ja heasüdamliku loomuga Paul Laan enda peale hoopis teist laadi kohustusi. Nimelt hoolitses ta Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudiga seotud ning kõrge ea või tervisliku seisundi tõttu abivajavate isikute, Johannes ja Aleksandra Aaviku, Artur Adsoni ja Marie Underi ning Helmi Elleri eest. Küllap kajastub selles mingil määral Paul Laane noorepõlve soov saada kirikuõpetajaks.¹⁷ Ta külastas hoolealuseid nende kodus või haiglas, korraldas matuseid, likvideeris kodusid, võttis üle ja korrastas isikuarhiive.¹⁸ Tänu sellele on väärtuslik kultuurilooline materjal nüüd paigutatud

aastal, nt VEPER, Väliseesti isikulooline andmebaas, isik.tlulib.ee (19. VI 2018). Eri-nevus võib johtuda sellest, et kraad omistati alles siis, kui Laan oli pärast väitekirja esitamist sooritanud mõne nõutava eksami.

¹⁷ Ü. Ignat's, Keel on Paul Laane passioon. – Eesti Päevaleht (Stockholm) 28. VIII 2008.

¹⁸ P. Laan, Johannes Aaviku Seltsi koosoleku avasõna 10.12.1993. – Artikleid ja arhivaale I, lk 18–19.

Eesti arhiividesse. Avalik tunnustus ei jäänud tulemata. Johannes Aaviku Selts valis 1996. aastal Paul Laane oma auliikmeks¹⁹ ja 2004. aastal omistas

¹⁹ H. Vihma, Aaviku seltsi auliige *fil. lic.* Paul Laan, lk 224.

vabariigi president talle Valgetähe IV klassi teenetemärgi.

RAIMO RAAG